

МА Михаило Петровић

историчар, Београд

mihailo1389@gmail.com

ORCID: 0009-0007-0643-7536

РЕЗЕРВНА КАСА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1839–1858)

Апстракт: Тридесете године XIX века донеле су круцијалне промене у развоју српске нововековне државе. Декаду је обележило стицање посебног вазално-трибутарног статуса унутар Османског царства који је Кнежевини Србији створио простор за самостални развој државно-правног система, што је подразумевало укидање феудалног поретка и почетак формирања модерних државних институција. Рушењем апсолутистичког начина владавине кнеза Милоша Обреновића 1838. године, уставобранитељски прваци су започели опсежну законодавну делатност у сфери привредног живота Кнежевине. Недостатак готовог новца у оптицају и потреба за економском самоодрживошћу, условила је да део готовине државног новца буде ангажован у сврху јавног државног кредитирања. Овај рад бави се анализом организације, начина рада и резултата Резервне касе, прве такве кредитне институције у Кнежевини Србији. Рад је написан претежно на основу необјављених извора српског порекла.

Кључне речи: Резервна каса, Кнежевина Србија, уставобранитељи, интерес, зајам, кредит, издавање новца.

* * *

Теме из области финансијске историје Кнежевине Србије у домаћој историографији несразмерно су заступљене у односу на научну продукцију везану за проучавање других сегмената српског друштва. На то су, у доброј мери, утицали квалитет и очуваност изворне грађе. Малобројни историчари који су проучавали финансијски сектор Кнежевине Србије, Резервну касу су дотицали углавном парцијално и површно, најчешће у контексту ширих хронолошких и тематских оквира сопствених истраживања.¹ Тек последњих деценија, међу проучаваоцима финансијске историје

1 Пионирска истраживања на пољу активности Резервне касе и њене кредитне делатности приказана су у студијама: М. Петровић, *Финансије и установе обновљене*

Кнежевине Србије приметно је интересовање за Резервну касу, најчешће у форми дискурса, везаног за одређене привредне теме.² Резервна каса никада раније није била предмет засебног истраживања. Изворна грађа за проучавање њене историје у периоду од 1839. до 1858. године највећим делом се базира на документима произашлих из делокруга рада тадашњег Министарства финансија, односно њему подређених одељења Казначејства и Промислџености финансијелне. За период педесетих година 19. века, фонд Државног савета, садржи драгоцене податке о годишњим стањима готовине и издацима Резервне касе. Економско-историјска анализа делатности ове касе пружа нам потпунију слику финансијског стања у време владавине уставобранитеља. Средства резервне касе у поменутом периоду била су круцијално значајна, како у служби јавног кредитирања, тако и у функцији фонда за развој привредних делатности као допунско средство буџета. Сви датуми у главном тексту су по грегоријанском календару, а у напоменама паралелно по јулијанском и грегоријанском.

Настанак и намена Резервне касе

У време владавине кнеза Милоша (1815–1839) финансијски систем државе био је строго централизован и подређен кнежевој контроли. Целокупан државни (народни), као и кнежев лични новац, сливао се у једну, такозвану Народну касу. Иако је у њој тај новац прецизно евидентиран и разграничен, у пракси су оба извора средстава била под потпуном кнежевом контролом. Непосредну управу над државним финансијама (приходима и расходима) водило је одељење *Главног казначејства*, које се од 1819. до 1841. године налазило у Крагујевцу. Оснивањем Попечитељства финансија 1834. године поменуто одељење улази у његов састав као подређено тело. Даљим усложњавањем административног и финансијског система шириле су се ингеренције и делокруг овог одељења.³ У законским оквирима, задаци и функције Одељења казначејства обједињавали су послове прикупљања државних прихода и сачињавања расхода, управљања Главном (општена-

Србије до 1842, књ. I, Београд 1901; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд, 1933.

2 У модерној историографији квантитативним подацима о раду Резервне касе истичу се студије: Л. Цвијетић, *Завршни рачуни Кнежевине Србије од 1839. до 1859*, Београд, 1955; D. Milić, *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Beograd, 1959; Б. Миљковић-Катић, *Привреда Кнежевине Србије (1839–1858)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2005.

3 *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. XXX, Београд, 1877, 110–113; М. Петровић, *нав. дело*, 417; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986, 109.

родном) касом и другим приручним касама, као и обављања књиговодствене делатности унутар тог сектора.⁴

Резервна каса представљала је део Главне касе, називане још и Правитељствена каса, установљене 1815. године. У Главну касу сливали су се сви државни приходи. У изворима позната још и као народна или правитељствена каса, установљена је одмах по стицању полуаутономије (1815) и у њу су се сливали сви државни приходи Кнежевине. Каса је, конвенционално у пракси, била подељена на два дела: покретну (ручну) и непокретну (резервну) касу. Пригодни називи поменутих каса упућивали су на положај и намену њихових новчаних средстава. Покретну касу сачињавали су редовни буџетски приходи и њена средства намењена су текућим државним потребама (редовним или нередовним текућим издацима). Са друге стране, у Резервну касу утицали су новчани суфицити остваривани на крају сваког рачунског полугођа.⁵ За разлику од средстава покретне касе, готовина Резервне касе није коришћена за текуће потребе државе, већ се сматрала неком врстом државне новчане резерве. Овакву организацију Народне касе иницирао је сам кнез Милош, који је уједно и одлучивао о коришћењу целокупних средстава. Подела државне готовине у две касе одржала се и у време уставобранитељске власти, без формалне регулативе. Резервна каса, као таква, први пут је законски дефинисана тек 1858. године.⁶

Стабилност државних финансија у време прве владавине кнеза Милоша допринела је константним буџетским суфицитима. Стога се и капитал Народне касе у том периоду константно увећавао. Доступна изворна грађа не садржи прецизне и периодичне извештаје о билансу новчаних средстава у Резервној каси. Најранији помен средстава Резервне касе у сачуваним изворима среће се 1827. године. Мита Петровић преноси да је те године капитал ове касе био смештен у две гвоздене касе.⁷ Новчано стање прве касе састојало се од 128.833 златних дуката, а у другој је било 95.000 талира орлаша, диреклија и крсташа, у укупној суми од 4.198.386,57 гроша, оба поверена на чување тадашњем кнежевом благајнику, хазнадару Јакову Јакшићу.⁸ Након тога, све до абдикације кнеза Милоша, у сачуваним изворима нема помена о новчаним залихама ове касе.

4 *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. I, Београд, 1841, 46.

5 М. Петровић, *нав. дело*, 449, 452, 491.

6 С. Јовановић, *нав. дело*, 176–177.

7 М. Петровић, *нав. дело*, 468.

8 М. Петровић, *нав. дело*, 491; Државни архив Србије (=ДАС), Државни савет (=ДС), 1839, бр. 1003.

О прецизном стању новца у Резервној каси у периоду након абдикације кнеза Милоша не постоје сачувани извори. Тек посредно, у студији Мите Петровића, истиче се да се јула 1839. године у Резервној каси налазила готовина у суми од 13.206.801,06 гроша, односно 550.283 дуката цесарска.⁹

Током владавине уставобранитеља, новац из Резервне касе активно је пласиран у зајмове приватним и правним лицима, а коришћен је и за подмирење ванредних државних издатака. Међутим и поред тога, тадашње финансијске службе нису водиле редовне засебне евиденције биланса стања касе. Разлог томе првенствено лежи у недовољно прецизираном делокругу рада финансијских органа, али и несистематизованом начину вођења њихових књиговодствених активности. Попечитељство финансија је, заједно са припадајућим касама, према *Закону о централном правленију Кнежевине Србије* из 1839. године било подређено врховној контроли Државног савета, који је имао право да периодично сваке године (у марту и априлу) прегледа изводе о годишњој делатности и рачуне државних благајни.¹⁰ Исти закон предвиђао је и оснивање посебног одељења „Рачунџинице правитељства”, чији је задатак, између осталог, требало да буде и прегледање рачуна благајни свих државних органа. Са тим циљем, 1843. године основана је Главна контрола, подређена Државном савету. Међутим, иако *Устројеније Главне контроле* прописује периодичне и ванредне прегледе касе, фактичко стање показује да је у погледу рада Резервне касе, делокруг Главне контроле остао ограничен само на контролу регуларности кредитних партија и исправности рачуна.¹¹ Уместо њих, прегледе стања касе водиле су посебне комисије, именоване од стране Државног савета. Комисије су биле састављене од финансијских службеника које би именовао Државни савет, и на чији захтев су вршени прегледи касе. Први овакав детаљан преглед (не рачунајући преглед извршен по преузимању касе од кнеза Милоша) обављен је 1847. године. Прегледом су утврђени подаци о броју и количини издатих кредита, са и без интереса, као и сумарни биланс количине затеченог новца у Резервној каси.¹² Принцип систематског периодичног прегледа касе усталио се тек педесетих година 19. века. Одсуство систематизованих извода о прегледу стања готовине касе у периоду од 1839. до 1847. године

9 М. Петровић, *нав. дело*, 457.

10 *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. I, 24.

11 Фонд Главне контроле Државног архива Србије садржи сачуване деловодне протоколе само за 1846. и 1847. рачунску годину. ДАС, Главна контрола (=Гко), 1846, Ф II, Р 8; Министарство иностраних дела – Внутрене одељење (=МИД-В), 1847, Ф II, Р 206; М. Јагодић, *Главна контрола у Кнежевини Србији: оснивање и први период рада (1843–1858)*, *Историјски часопис LXII* (2014), 77–110.

12 ДАС, ДС, 1847, бр. 117.

објашњава се недостатком нормативних аката који би јасно уредили надлежност и одговорност око послова прегледа готовине.¹³

Унутрашња организација Резервне касе током проучаваног периода *de facto* је била подељена на два дела. Готовина у износу од девет милиона пореских гроша засебно је означавања као државна новчана резерва (резервни фонд). Други део новца Резервне касе чинила је сума од 2.687.500 гроша пореских, означена као зајмовни фонд, намењен јавном кредитирању.¹⁴ При вођењу државних финансија, готовина Резервне касе није била формално и јасно одвојена од средстава Ручне касе. Тек 1858. године доношењем *Закона о буџету* средства две касе су формално и суштински раздвојена. До тада, збирни принцип организације државног новца служио је уставобранитељима да готовином из резервне покривају, односно умањују буџетске дефиците и ванредне државне издатке.

Зачеци јавног кредитирања и правна регулатива

Одсуство готовог новца у оптицају и недостатак средстава за првобитну акумулацију капитала, у време владавине кнеза Милоша повољно су утицали на развој зеленаштва. Недостатак било какве правне регулативе на пољу кредитирања пружао је прилику приватним кредиторима, најчешће богатим трговцима, дућанџијама и чиновницима, да дају зајмове уз огромне интересне стопе.¹⁵ Стога се већ од тридесетих година почело стремити у правцу увођења организованог начина кредитирања. Прве идеје потекле су од умешних пословних људи, блиских кнежевом двору. Четири сачувана предлога упућена кнезу Милошу предочавају потребе и предности таквог начина пословања. Иако предлози нису наишли на разумевање и подршку кнеза Милоша, управо је он увео праксу позајмљивања новца, са и без камате, из државне касе. С обзиром на то да нису постојали никакви прописи о условима добијања новца, зајмови су зависили искључиво од кнеза Милоша, који је средства издавао својим пословним и политичким партнерима. Материјалну основу кредита које је кнез одобравао појединцима чинила су средства Резервне касе.¹⁶

13 У то време између Државног савета и кнеза постојало је неслагање у погледу права на захтевање прегледа касе и прослеђивања извештаја о стању саме касе. ДАС, МИД-В, 1846, Ф III, Р 287.

14 ДАС, МИД-В, 1847, Ф II, Р 206; С. Јовановић, *нав. дело*, 177.

15 Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд, 2002, 105–108.

16 L. Cvijetić, *Kreditiranje iz državne kase do formiranja fondova*, *Finansije* 9–10 (1970), 502–503.

Проглашењем Устава 1838. године стекли су се услови и за постепено законско регулисање и поспешивања различитих привредних грана. Посебну групу законских мера чиниле су норме везане за регулисање кредитног система. У настојању да се одговори на увећане потребе друштва за готовим новцем, уставобранитељи су почели да разматрају питање увођења кредитног система. Иницијатива је потекла од попечитеља финансија Алексе Симића. Лета 1839. године администрација је конкретно разматрала вишеструке потребе и корист од организовања кредита на јавној и хипотекарној основи.¹⁷ Полазећи од чињенице да су новчане институције ове врсте у Европи већ постојале, сугерисано је да би се пласирањем државног новца у сврху кредитирања омогућила његова оплодња, што би створило додатна средства у буџету прихода. Истовремено, наглашено је и да би се тиме сузбили утицаји зеленашких облика задуживања, а приватним и правним лицима била би пружена могућност законитог начина кредитирања из државне касе.

Уредба за зајам из правителствене касе донета је 31. 8. 1839. године. Као базични акт кредитног законодавства, представљала је правну подлогу за његово даље усавршавање и трасирање кредитне политике Уставобранитеља. Према одредбама уредбе, сваки држављанин Србије могао је под једнаким условима аплицирати за зајам из државне касе, уз прописану камату од 6% вредности капитала на одређено време. Неопходни услов за подношење захтева био је осигурање дуга залогом (хипотеком) у виду две трећине вредности непокретних добара или уз јемство сигурних јемаца, чија би непокретна добра пружала прописану гаранцију.¹⁸ Одредбе о хипотеци предвиђају техничке детаље и судску процедуру: стављање интабулације, утврђивање власништва и процену вредности заложених добара. Процедура за подношење захтева за остваривање зајма дефинисана је посебном условима (потврдом о неоптерећености заложених добара и облигацијом), која је подразумевала ангажовање локалне администрације и судства. Предвиђена камата од 6% годишње била је двоструко нижа од максималне законске камате. Плаћала се у два обрачунска периода, о Ђурђеви и Митрову дану, а сама главница враћала се по истеку рока отплате. Допуштено је да корисник кредита главницу врати и раније, као и да пролонгира рок отплате, уз благовремену захтев надлежном попечитељству, и то пола

17 ДАС, ДС, 1839, бр. 626, 807.

18 Под непокретним добрима подразумевала су се имања у личном власништву (њиве, ливаде, воћњаци); допуном уредбе из 1841. године предвиђено је да залог могу бити и имања са кућама од зиданог материјала у позајмљивања новаца из државне касе. *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији*, књ. II, 1845, 203–205.

године раније за кредите до хиљаду дуката, а годину дана раније за веће. Минимални износ кредита ограничен је на педесет дуката.¹⁹

Уређење јавног кредита на хипотекарној основи, повлачило је и издавање пропратних прописа којима су прецизирани процедурални и хипотекарни услови за добијање кредита. Два дана по објави поменуте Уредбе о зајму, на снагу је ступила нова, *Уредба о интабулацији*, којом су уведене посебне јавне књиге (такозване књиге записних дугова) намењене евиденцији терета на непокретности. Свако непокретно добро које се стављало у залог зарад добијања зајма (хипотека) морало је бити интабулирано, односно на њега се морала ставити прибелешка уз евиденцију процењене вредности имања. Забелешку о интабулацији на непокретно добро вршили су окружни судски чиновници, уз утврђену процену вредности тог добра.²⁰ Интабулирани дугови имали су предност код наплате свих осталих, изузимајући наплату данка и трошкова погребца.²¹ За разлику од кредитне политике кнеза Милоша, када су за зајмове могли аплицирати само његови пословни и трговачки партнери, Уредбом за зајам из правителствене касе начелно је конституисан јавни кредит заснован на средствима државних прихода.²² Њиме је формално омогућено сваком појединцу који испуњава хипотекарне и пропратне бирократске услове да оствари зајам сразмеран висини непокретног залога.²³

У стварности, добијање зајма било је повезано са бројним формалностима и трошковима, који су умањивали број потенцијалних корисника. Сама процедура подразумевала је ангажовање локалних (општинских и окружних органа) и државних (одељења казначејства и промишљености) органа, те боравак у окружном средишту или престоници. Трошкови прибављања потребне документације износили су између двеста и триста пореских гроша. Додатни отежавајући моменат чинио је услов да некретнина намењена као залог не сме бити оптерећена другим дуговањима, те да зајам из државне касе мора бити уписан на прво место у књизи интабулација. С обзиром на то да су имања у унутрашњости земље била много мање вредности, за сеоско становништво поменути услови били су прилично лимитирајући.²⁴

19 *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. I, 116–118.

20 *Исто*, 122–124.

21 *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. XI, Београд, 1858, 65.

22 Б. Миљковић-Катић, *Кредитна политика уставобранитеља*, Историјски часопис LX (2011), 358; С. Јовановић, *нав. дело*, 86.

23 *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. I, 122–124; Б. Миљковић-Катић, *Кредитна политика уставобранитеља*, 359.

24 Б. Миљковић-Катић, *Кредитна политика уставобранитеља*, 367.

Издавање новца из Резервне касе под интерес

Издавање кредита под интерес представљало је најзначајнији и најпознатији аспект делатности Резервне касе. Увођењем јавног кредита на хипотекарној бази, уставобранитељи су усмерили део затеченог новца у привредне сврхе. Та сума је издавана у почетку без икаквих ограничења у погледу максималног износа кредита, односно без лимитирања годишње количине позајмљених сума. Временом је поред зајмова из Резервне касе формирано још неколико наменских фондова, који су издавали камате уз интересне стопе од 6 до 12%. Школски фонд је основан 1841. године на основу добровољних прилога, а касније је у циљу његовог попуњавања уведен и обавезан прирез. Од 1843. године деловао је и Пензиони (удовички) фонд. Уз њих, на локалном нивоу деловали су и општински, пупиларни и црквени фондови. Ипак, ниједан од њих није имао новчаног потенцијала као државна каса.²⁵

Неочекивано велика количина новца ангажованог у кредитне, навела је државну администрацију да крајем маја 1840. године привремено обустави издавање кредита. Ова забрана је трајала све до доношења указа 8. 7. 1841. године, који је истовремено изменио и кредитне одредбе регулисане *Уредбом о зајму из правителствене касе* из 1839. године. Њиме је законодавац у циљу јачања вредности хипотекарних залога за кредит забранио увршћивање воћњака и винограда у интабулације. Друга и много важнија одредба била је повећање кредитног минимума са првобитних педесет на триста дуката.²⁶

Одлука да се повећа минимални износ зајма драстично је изменила социјалну структуру и број корисника кредита у наредном периоду. Њом су највише остали погођени зајмотражиоци мањих кредита, који су у претходном периоду били најбројнији. Следствено томе, и повећањем хипотекарних основа, расположиви капитал постао је усмерен на богате друштвене слојеве, чија су непокретна добра процењивана на више од 450 дуката.²⁷ Зајмотражиоци мањих кредита су на тај начин постали упућени на друге (ограничене) фондове или зеленашке позајмице.

Анализом доступних података о годишњим билансима новца издатог под интерес, приметна је велика нестабилност у количини ангажованих средстава. Велико интересовање и потражња за кредитима почетно су стимулисани повољним кредитним условима, дефинисаним Уредбом за

25 Исто, 366.

26 *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. II, 42, 205.

27 *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. II, 42; Б. Миљковић-Катић, *Кредитна политика уставобранитеља*, 374.

зајам (1839). Низак зајмовни минимум од педесет дуката утицао је да у првој години кредитирања 77% корисника буду зајмотражиоци малих кредита и становништво из унутрашњости земље. Највећи кредит износио је 1.200.000 пореских гроша (50.000 дуката). Пооштравање кредитне политике временски коинцидира са настојањима кнеза Михаила и групације окупљене око њега да кредитним мерама сузбије популистичку моћ уставобранитеља. У кредитној пракси Резервне касе до 1841. године, сви корисници, без обзира на функцију коју обављају и висину позајмљеног новца, равноправно су третирани.²⁸ До промене је дошло јуна 1841. године, када је минимална позајмица подигнута на триста дуката. Као непосредна последица до краја те године ангажован је мањи број кредита. Ова одлука, иако правдана потребом да се смањи оптерећење државне касе малим зајмовима, те жељом да се зајмотражиоци упуте на коришћење других фондова, показала се непродуктивном у будућности. Зајмотражиоци малих кредита, концентрисани највећим делом у унутрашњости земље, кредитно су се задуживали код приватних повериоца, а државна каса започела је фаворизовање имућних појединаца у кредитној политици. У току 1842. године број таквих корисника и висина новоотворених кредитних партија веома су порасли.²⁹ Страхујући да би крупни зајмови и отплаћивање истих истрошило новчане могућности Резервне касе, државна администрација увела је 1843. године скоро четворогодишњу забрану издавања нових кредита, која у пракси није важила за истакнуте појединце, попут Аврама Петронијевића, браће Гарашанин и Томе Вучића Перишића. Приметно умањење дугујућих сума одржало се све до окончања поменуте забране. За то време, државна каса наплаћивала је дугове од старих корисника кредита.³⁰

Државна администрација је 1847. определила суму за кредитирање од 70.000 дуката. Издавање новца из ограничених средстава јавне касе трајало је до краја четрдесетих година.³¹ Од 1851. године бележи се нови тренд раста издавања кредита. Историјски максимум достигнут је 1853. године, када је 186 кредитних партија ангажовало суму од преко три милиона гроша.³² Наредних година ангажована сума остала је релативно

28 ДАС, Министарство финансија – Одељење казначејства (=МФ-К), књига, инв. бр. 237, *Протокол на зајам издатих новаца 1839–1842*, 1–124.

29 ДАС, МФ-К, књига, инв. бр. 239, *Протокол на зајам издати новаца 1839–1842*, 122–154; 1843, Ф VII, Р, 41.

30 ДАС, МФ-К, књига, инв. бр. 273, *Дневник касе 1844. године*, 7–53; 1843, Ф VII, Р 41.

31 ДАС, МФ-К, књига, инв. бр. 279, *Дневник касе главне државне благајне 1847. године*, 45.

32 ДАС, ДС, бр. 193, *Преглед деловодства Попечитељства финансија од 1. марта 1852. до 1. марта 1853*, 109–116.

увећана, али стабилна, све до 1856. године, када као последица Кримског рата долази до несташице новца и захтева трговачког слоја за кредитном помоћи. У раздобљу од 1851. до 1859. године, зајмокорисници из Београда користили су у просеку 71% издатих сума, док је варошко становништво у унутрашњости партиципирало са 24%. Остатак је отпадао на малобројне кориснике са села. Концентрацију зајмовног новца у Београду потврђује и чињеница да је 60% укупног броја дужника потицало одатле.³³

Кредитна политика кретала се у правцу потпомагања имућних корисника, чији су зајмови превазилазили суме од неколико хиљада дуката. Спискови корисника зајмова говоре да су највећи кредити били управо и најдуже коришћени, јер је државна каса имала доста разумевања и флексибилности у погледу њихових отплата. Кроз читав период постојања ове институције, као најчешћи и највећи корисници помињу се имена високих чиновника, државних саветника и министара, те богатих трговаца. Због велике толерантности и флексибилности државне управе, највећи зајмови показали су се уједно и као најдужи.³⁴

Први такав велики зајам остварио је Стојан Симић. Истакнути вођа уставобранитеља је у време Првог намесништва добио зајам од педесет хиљада дуката. Државни савет, чији је био потпредседник у то време, одобрио му је зајам као вид материјалне надокнаде због обављања државних послова на уштрб приватних послова у Влашкој. Зајам су за Симићеве послове користили трговци Јован Германи и Миша Анастасијевић. Кнез Михаило наредио је да половина овог зајма, заједно са припадајућим интересом, буде већ 1840. године наплаћена.³⁵ Стојан Симић је по смени на престолу постао председник Државног савета и као такав направио је својеврсни преседан у отплати кредита. Уз одобрење новог кнеза Александра Карађорђевића, он је са братом Алексом 1843. године продао држави кућу у Београду и тако ликвидирао половину кредита и интерес.³⁶

Другу половину првобитног зајма од 13.500 дуката добио је на коришћење богати трговац и правителствени банкар Миша Анастасијевић. Ову суму је задржао до краја проучаваног периода и није је у потпуности исплатио, али је редовно и без проблема периодично пролонгирао задужење. Поред те суме, Анастасијевић је, као државни банкар, између 1845. и 1848. године користио суму од 15.000 дуката, која му је без интереса издата

33 L. Cvijetić, *Kreditiranje iz državne kase do formiranja uprave fondova*, 504.

34 ДАС, МФ-К, инв. бр 239, *Протокол на зајам издати новаца 1839–1842*, 1–154.

35 ДАС, Министарство финансија – Одељење промишлености (=МФ-П), 1841, бр. 337.

36 Поменута кућа одређена је нешто касније за кнежевски двор. ДАС, МФ-К, 1844, Ф I, Р 73.

у сврху замене за турски новац, којим је касније исплаћиван данак Порти. До краја проучаваног периода његов дуг државној каси износио је 268.600 гроша.³⁷

Међу великим корисницима зајмовног фонда био је и Тома Вучић Перишић. Од почетка јавног кредитирања користио је кредит од триста дуката, да би 1843. године позајмио суму од три хиљаде дуката. Део позајмљене суме отплаћивао је од 1845. до 1848. године, након чега је његов дуг износио хиљаду дуката. До краја живота остао је дужан, а по његовој смрти дуг од 1.600 дуката наплаћен је од његове оставинске масе.³⁸

Браћа Гарашанин, Михаило и Васа, у време забране издавања кредита под зајам остварили су кредит 2.500 гроша, што су користили до краја живота. Њихов дуг нагло је порастао 1857. године, када им је исплаћен ванредни зајам од 5.700 дуката.³⁹ Аврам Петронијевић је добио 1843. године зајам од три хиљаде гроша, а четири године касније, упоредо са тим, остварује и зајам од додатних четири хиљаде дуката, које у потпуности није исплатио до краја живота. По његовој смрти 1853. године, између његових наследника и државе склопљен је компромис о наплати заосталих дугова. По истом принципу као код наплате дуговања Стојана Симића, држава је откупила фабрику које Аврама Петронијевића и тиме је његов дуг био отплаћен.⁴⁰

Вредни су помена и кредити министра финансија Пауна Јанковића, који је од 1853. године упоредо користио два зајма, у износу од 1.500 (62,5 дуката) и петсто гроша (21 дукат). Цветко Рајовић, министар унутрашњих послова, остварио је 1842. године први кредит од хиљаду дуката. По његовој исплати користио је још два: један од триста и други од деветсто дуката.⁴¹ Активност државне касе у пружању финансијске помоћи зајмокорисницима показала се као позитивна. Идеја да се кроз издавање новца под интерес омогући оплодња државног новца користила је буџету, али кредити нису поправили материјално стање обичног становништва. Са друге стране, имућним трговцима и чиновницима позајмљени новац пружао је потпору у првобитној акумулацији капитала.

37 L. Cvijetić, *Kreditiranje iz državne kase do formiranja Uprave fondova*, 506; ДАС, ДС, бр. 196, *Преглед деловодства Попечитељства финансија од 1. марта 1857. до 1. марта 1858*, 129 (партија број 8).

38 Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд, 2003, 215.

39 *Исто*, 138–139.

40 ДАС, МФ-К, Дел. протокол 1853, бр. 2.782; Ф VII, Р 174.

41 ДАС, ДС, бр. 193, *Преглед деловодства Попечитељства финансија од 1. марта 1852. до 1. марта 1853*, 110; бр. 194, *Биланс дејствителног стања касе народне 1. априла 1855. године показујући*, 193.

Издавање бескаматних кредита из Резервне касе

Поред зајмова са интересом, из државне касе издавани су и бескаматни зајмови. Добијање ових зајмова није било нужно условљавано кредитним условима и процедурама прописаним *Уредбом за зајам из правителствене касе*, иако текст уредбе бескаматне зајмове експлицитно не помиње.⁴² Приликом издавања бескаматних кредита, уставобранитељи су само наставили праксу успостављену у време владавине кнеза Милоша, када су кредити без интереса били издавани појединцима за државне послове.⁴³ Државној каси за ове зајмове обраћале су се углавном општине, црквене општине и манастири. Већина ових кредита била је тражена у сврхе подизања или завршетка градње цркви, јавних објеката или откупа земље од Турака.⁴⁴ У мањем броју случајева корисници бескаматних кредита били су појединци, материјално угрожени људи, стипендисти државе или чиновници који су за потребе државе обављали одређене послове. Зајмотражиоци бескаматних кредита обраћали су се директно Државном савету.⁴⁵

Новац издаван без камате чинио је део готовине зајмовног фонда Резервне касе намењен потреби јавног кредитирања. Суштински, ови зајмови представљали су својеврсни солидарни уступак државе, која се у одабраним случајевима одрицала законске камате и задовољавала само враћањем позајмљене главнице.⁴⁶

Бескаматни кредити били су значајан извор финансирања привредних активности, како државе, тако и друштва у целини. Константност у ангажовању бескаматних зајмова из Резервне касе показатељ је настојања уставобранитељског режима да одржи своје програмско начело борбе за материјално благостање становништва. Та тенденција нарочито је при-

42 *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. I, 122–124.

43 Први познати бескаматни кредит у износу од 130.776 гроша добио је 1825. године влашки барон Мејтан, тада главни лиферант соли за Кнежевину Србију. Јеврем Обреновић је 1834. године добио такав кредит од 120.000 гроша. D. Milić, *Trgovina Srbije*, 263.

44 Зајмовним средствима Резервне касе грађане су Саборна црква у Београду, цркве у Ваљеву, Зајечару, Ужицу, Младеновцу, Ћуприји. Међу државним капиталним пројектима издвајају се калдрмисање улица у Београду, куповина фабрике чоје и градња телеграфа. ДАС, ДС, 1843, бр. 391; 1852, бр. 422; МФ-К, инв. бр. 237, *Протокол на зајам издатих новаца без интереса*, 1–24; ДС, бр. 197, *Преглед деловодства Попечитељства финансија од 1. марта 1857. до 1. марта 1858*, 129–134.

45 ДАС, ДС, 1843, бр. 391; 1852, бр. 422; С. Јовановић, *нав. дело*, 178.

46 ДАС, ДС, 1858, бр. 318, *Пројекат нове уредбе о зајмовима из државне касе*.

метна током четрдесетих година, када су корисници бескаматних зајмова највећим делом биле цивилне и црквене општине или пак групе људи. С обзиром на то да се градња јавних установа и инфраструктуре на нивоима испод округа налазила под ингеренцијом Министарства унутрашњих дела, бескаматни зајмови били су важан простор (само)иницијативе локалних управа и материјални извор њихових привредних активности. У почетним годинама јавног кредитирања, корисници и намене бескаматних зајмова нису се битно разликовали од затечене праксе из периода владавине кнеза Милоша. Стари зајмови, пласирани из Резервне касе пре доношења *Уредбе за зајам* из 1839. године, тиме су само добили правну форму. Број и количина бескаматних зајмова релативно је пратила динамику издавања кредита под интерес. У том погледу, одрживост средстава резервног фонда (касе) за надлежно Министарство финансија била је у другом плану. Мањи бескаматни зајмови, до триста дуката, углавном су издавани на период од једне до три године, док су они већи, попут зајмова пласираних београдској општини или Фонду удовичком, створили вересију у Резервној каси без могућности за икакву акумулацију. По враћању бескаматног зајма, читав капитал враћао се у Резервну касу.⁴⁷

Почетни раст бескаматних зајмова одржао се до 1841. године, када је поред издатака за црквене потребе и помоћ појединцима, највеће зајмове остварила варош Београд. Постепени тренд опадања броја корисника започео је 1842. године, и неvezано за забрану издавања кредита са каматом, трајао је до 1847. године. У том периоду као малобројни уживаоци бескаматних зајмова највише се појављују општине. Једини изузетак у овом периоду представљао је Фонд удовички, коме је по оснивању била неопходна материјална потпора. Намера руковаоца државне касе била је да тим зајмом уравнотеже кредитне активности Резервне касе и других фондова. Главни услов за остваривање ове врсте зајма, поред непокретног залога, била је и оправданост самог захтева, коју је процењивао Државни савет.⁴⁶ Државна администрација је и поред тога имала разумевања за потребе, као што су помоћ услед неродне године, набавка хране за стоку и људе, или пак откуп земље од Турака. Нажалост, недостатак извора онемогућава дубљи и континуирани увид у издатке Резервне касе до 1847. године. Промене у кредитној политици олакшале су пре свега цивилним општинама приступ бескаматним кредитима. Нагли

47 Први велики бескаматни кредит у проучаваном периоду остварио је Фонд удовички, у износу од 25.000 дуката цесарских (600.000 гроша). Варош Београда је 1841. године за градњу цркве позајмила 10.417 дуката (250.000 гроша). ДАС, МФ-К, 1843, Дел. протокол, бр. 148; Ф VII, Р 46; ДС, 1858, бр. 101.

пораст броја корисника одржао се све до педесетих година.⁴⁸ Веће дугорочне зајмове уживале су само варошке општине – београдска, смедеревска, ужичка, шабачка и чачанска. Све остале општине уживале су мање и краткорочне зајмове. Њихове намене тицале су се највише градњи цркава, снабдевања општинских кошева, опскрбе храном и градњи болница.⁴⁹ Ретке изузетке чинили су једногодишњи зајмови становника појединих села и општина који су представљали вид солидарне помоћи државне касе због неродних година или елементарних непогода.⁵⁰

Почетком нове декаде, увећани државни трошкови стварали су додатне издатке Резервној каси. Бескаматни зајмови постали су тада условљени тренутним економским потребама и прекомерним буџетским издацима. С обзиром на то да је новац опредељен за јавно кредитирање био претежно трошен на каматне зајмове, администрација је и готовину државне резерве претварала у бескаматне зајмове. На тај начин, ванбуџетски кредити министарства добијали су функцију бескаматних кредита. Међу министарствима највећи корисници били су министарства просвете и унутрашњих дела. Инвестициона намена бескаматних зајмова посебно се исказала у случају помоћи Топчидерској економији за подизање фабрике чоје и финансијске дотације Високој Порти за градњу телеграфа.⁵¹

Сви ови зајмови, од 1843. године до краја проучаваног периода, кретали су се сумарно на годишњем нивоу између 40.000 и 50.000 дуката, првенствено захваљујући дугорочно коришћеним зајмовима. Висина бескаматних зајмова надмашила је вредност каматних кредита само у току три последње године уставобранитељске власти.⁵²

48 ДАС, ДС, бр. 193, Преглед деловодства Попечитељства финансија од 1. 3. 1852. до 1. 3. 1854, 109–116.

49 Б. Миљковић-Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1868)*, Београд, 2014, 271; *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. IV, 1849, 14.

50 Само у току 1847. године из поменутих разлога 68 села добило је зајмовну помоћ у просеку око стотину дуката (2.400 гроша). ДАС, ДС, 1847, бр. 112, *Списак дужника Попечитељства финансије из интересалног протокола извађени; Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. IV, 13.

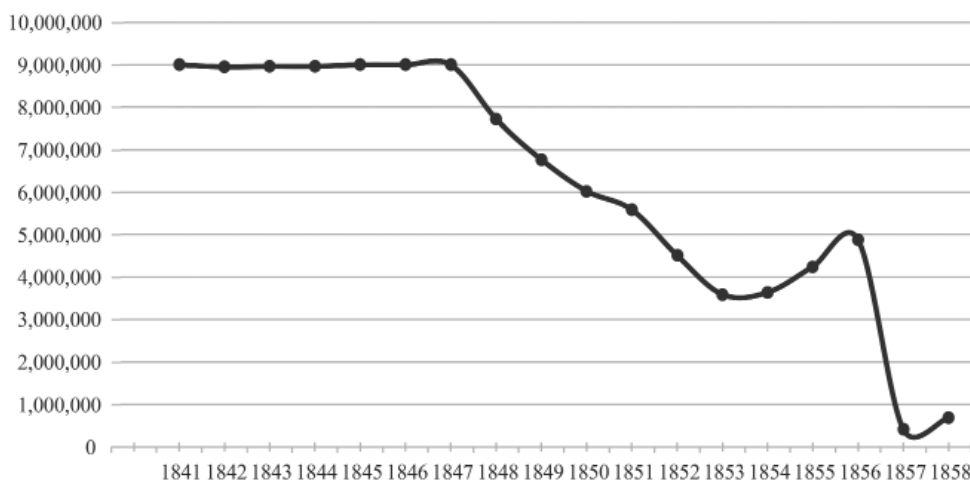
51 За потребе градње телеграфске линије од Ниша до Алексинца, из државне резерве 1854. године издвојено је 2.545.454 гроша (90.901 дукат), који су уписани у листу бескаматних зајмова. ДАС, ДС, 1856, бр. 456.

52 Л. Цвијетић, *Завршни финансијски рачуни Кнежевине Србије*, 64–82; С. Јовановић, *нав. дело*, 176; Б. Миљковић-Катић, *Пореска политика уставобранитеља*, *Историјски часопис LVII* (2008), 234.

Државни резервни фонд

Анализа стања готовине Резервне касе током проучаваног периода показује да је њена стабилност зависила од текућих расхода државе, односно да су осцилације њене готовине биле условљене стањем државног буџета. О одрживости саме готовине касе није се водило рачуна, с обзиром на то да су нове власти већ у првим годинама по смени кнеза Милоша Резервној каси намениле и улогу допунског извора новца за текуће државне потребе. Уставобранитељи су остварили потпуну контролу над државним финансијама, али су у погледу повећања главних буџетских прихода имали ограничене могућности. Фактички несклад између растућих привредних, односно буџетских потреба и недовољних буџетских прихода, решаван је управо кроз коришћење готовине Резервне касе.

Графикон 1: Анализа стања готовине Резервне касе у периоду од 1842–1858. године⁵³

53 ДАС, МФ-К, инв. бр. 252, *Протокол закључителне касе 1842–1845*, 1–7; 1845, Ф VI, Р, 76; МФ-П, 1854, Ф I, Р 112; ДС, 1847, бр. 117; МИД-В, 1854, Ф II, Р 113; ДС, 1855, бр. 193, *Преглед деловодства Попечитељства финансија од 1. марта 1854. до 1. марта 1855*, 189; МФ-П, 1862, Ф X, Р 112; ДС, 1856, бр. 456; бр. 196, *Преглед деловодства Попечитељства финансија од 1. марта 1857 до 1. марта 1858*, 18–19; бр. 197, *Преглед деловодства Попечитељства финансија од 1. марта 1858 до 1. марта 1859*, 13–14; L. Cvijetić, *Završni finansijski računi Kneževine Srbije od 1835. do 1859*, 79–85.

У периоду од 1839. до 1842. године, захваљујући оствареним буџетским суфицитима, готовина Резервне касе коришћена је само у сврху јавног кредитирања, са и без интереса. Политичка нестабилност и трошкови узроковани борбом уставобранитеља са режимом кнеза Михаила 1842. године, начели су државну готовину први пут у мањем обиму. Након стабиловања прилика, уносом буџетских суфицита, готовина Резервне касе постепено је до 1845. године враћена на првобитан износ од девет милиона гроша. У непромењеном износу, готовина касе приказивана је у финансијским извештајима до 1848. године и представљала је аргумент финансијским органима о стабилности и непромењености државне готовине.⁵⁴ Ипак, сачувани историјски извори не пружају довољно јаких основа за тврдњу да је поменута сума приказивана фиктивно, а да је стварно финансијско стање Ручне и Резервне касе било другачије. Заједничко и збирно вођење стања Резервне и Ручне касе упућује на закључак да су се њихова средства међусобно подмиривала по потреби.⁵²

Појавом већих буџетских дефицита, готовина Резервне касе активније је коришћена у сврху покривања трошкова министарстава. Недоста-так јасне регулативе у погледу суплементарних кредита (начина, услова и намене кредита) утицао је на то да каса позитивно одговори на сваки захтев министарстава. Из тог разлога приметно је опадање средстава све до 1854. године, када долази до благог пораста. Краткотрајни тренд пораста средстава (1854–1856) објашњава се приливом новца, пристиглог на наплату обавеза Мише Анастасијевића, који је и у сегменту коришћења државног резервног фонда био највећи приватни корисник. Драстично велики буџетски дефицити 1856. и 1857. године свели су готовину касе на историјски минимум. До краја владавине уставобранитеља резервни фонд изгубио је своју првобитну улогу.⁵⁵ Издавање готовине Резервне касе државним надлештвима за подмирење њихових већих инвестиција вршено је првенствено у случајевима када се укупни трошкови тих инвестиција нису могли тачно предвидети. Стога се и поменути кредити јавним управама могу дефинисати као прерасподела буџетских средстава.⁵⁶ Без обзира на ограничену стимулативну вредност приватних појединачних кредита,

54 У извештају министра финансија Павла Станишића 1846. године истиче се критика тадашње јавности на рад министарства због манипулисања средствима Резервне касе, чије се стање није тачно знало. ДАС, МИД-В, 1846, Ф III, Р 287.

55 Л. Цвијетић, *Завршни рачуни Кнежевине Србије*, 10; Д. Милић, *Прилог биографије Мише Анастасијевића*, *Историјски часопис* XLII–XLIII (1995–1996), 307.

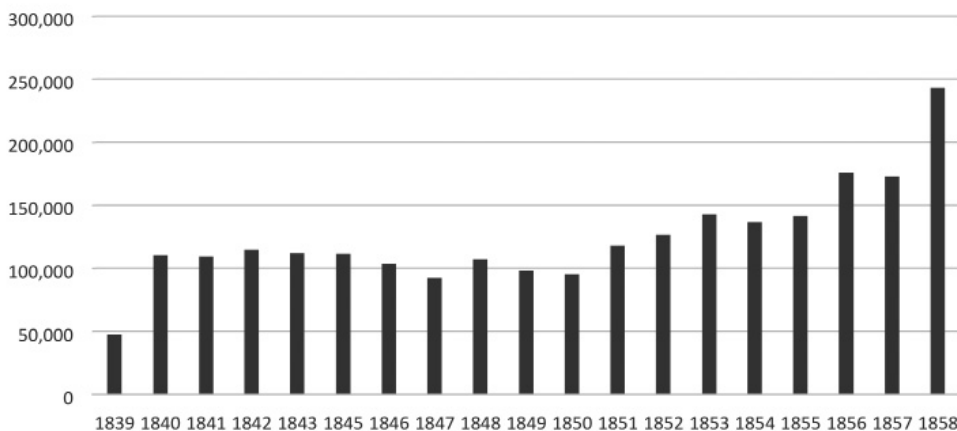
56 Б. Миљковић-Катић, *Кредитна политика уставобранитеља*, 372–373; М. Петровић, *нав. дело*, 339–340.

историјски значај њеног коришћења огледа се у подупирању привредних делатности Кнежевине Србије.

Приходи од издатих средстава Резервне касе

На износе годишњих прихода од интереса утицали су број корисника и ангазоване суме позајмљеног новца. Ипак, због нередовних и неуједначених исплата, однос издатог капитала под интерес и прикупљеног новца у те сврхе, није био сразмеран. Државна администрација била је толерантна према непоштовању договорених услова кредитирања. Неуређен систем наплате интереса стварао је проблеме бирократији, услед чега се постепено повећавао и број опарничених кредита.⁵⁷ Државна каса посебно је имала разумевања према малим кредитима цивилних и црквених управа, којима је, мимо важећих уредби, отписивала камату, а понекад и главницу. У ретким случајевима, интерес је отписиван и великим приватним дужницима. Из непознатих разлога, 1842. године Јеврему Ненадовићу је отписан интерес за дуг од 12.000 гроша.⁵⁸

Графикон 2: Остварени приходи од интереса на позајмљени новац у периоду 1839–1858. године⁵⁹

57 ДАС, МФ-К, Дел. протокол 1845, бр. 2.213; Ф VIII, Р 241.

58 М. Петровић, *нав. дело*, 394.

59 Л. Цвијетић, *Завршни рачуни Кнежевине Србије од 1835. до 1859. године*, 58–87.

Током периода од 1839. до 1858. године приходи од интереса на позајмљени новац повремено су осцилирали, али и поред тога бележили су постепени пораст средстава. У прве три године јавног кредитирања (1839–1842) остварен је сукцесиван раст прихода, који је текао упоредо са повећањем броја активних корисника кредита и са количином позајмљених сума. Обустава издавања нових кредита од 1843. до 1847. године ставила је у фокус послове наплате интереса, али с обзиром на то да су оне биле више усмерене према корисницима мањих зајмова, укупан ефекат није значајно увећао ову врсту прихода.⁶⁰ Они су у том периоду били релативно стабилни и кретали су се између 111.709 и 103.298 гроша. До краја четрдесетих година долази до благе стагнације прихода због појачаног издавања бескаматних кредита.⁶¹ Континуирани пораст прихода од интереса приметан је од 1850. године до краја проучаваног периода. Разлог томе лежи у наплати интереса од великих кредита оствариваних у тој декади. Увећан број корисника одразио се на годишњу количину наплаћеног интереса.⁶² На видно увећање прихода од 1856. године утицала је и промена курса новца, будући да је вредност дуката ојачала у односу на порески грош. Највећи прилив ових прихода остварен је крајем проучаваног периода, 1858. године, када је годишња сума износила 243.247 гроша. То је остварено првенствено наплатом интересних стопа од 6 и 8 % од кредита ванредно издатих 1857/1858. године.⁶³

Последње проучаване године остварен је пет пута већи приход од интереса на кредите него током прве проучаване године. Од доношења уредбе 1839. године, па закључно са 1860, на име прихода од интереса у државну касу слила се количина од 115.000 дуката.⁶⁴ То значи да је динамиком прописане интересне стопе и њеним наплатама од корисника било потребно нешто више од двадесет година да се прикупи сума једнака првобитно намењеном износу за јавно кредитирање под интерес. И поред тога, акумулирани новац од наплате интереса није нигде посебно инвестиран, већ се кроз читав период сливао са осталим државним приходима, и тако поновно служио за покривање буџетских расхода. Током владавине уставобранитеља, спорадично су разматрани предлози о додатном активирању

60 ДАС, МФ-К, Дел. протокол 1843, бр. 2.658, Ф VI, Р 122.

61 ДАС, ДС, 1847, бр. 116; бр. 112, *Списак дужника Попечитељства финансије из интересалног протокола извађени*; МФ-К, књига, инв. бр. 453, *Партијалник Главне државне благајне*, 1849, 30–49.

62 Л. Цвијетић, *Завршни рачуни Кнежевине Србије од 1835. до 1859. године*, 58–75.

63 *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије*, књ. VIII, 1856, 77–79.

64 Л. Cvijetić, *Kreditiranje iz državne kase do formiranja Uprave fondova*, 513.

веће готовине државне резервне касе, у сврху акумулације новца који је бесплодно лежао у каси. Један такав сачувани предлог из 1846. године предвиђао је да се 250.000 дуката издвоји из готовине и пласира страном банци као депозит уз камату, али предлог није наишао на одобрење Државног савета, који је сматрао да би тиме устаљени поредак државних финансија био нарушен.⁶⁵ Сличну судбину доживео је и каснији предлог из 1860. године, који је предвиђао оснивање Народне банке и ангажовање целокупне расположиве готовине.⁶⁶

Уставобранитељи су у руковању Резервном касом добрим делом наставили затечену праксу, коју је установио кнез Милош. Из касе су издавани зајмови са и без интереса. Попустљивост и флексибилност власти у погледу извршења кредитних обавеза погодовали су зајмокорисницима, али не и стању касе. Резервна каса је представљала основни, уједно и најјачи кредитни фонд у земљи. У почетној фази јавног кредитирања њена средства била су доступна и мање имућном становништву. Даљим изменама и допунама кредитних услова, државна администрација подигла је имовински цензус за добијање зајма, чиме се фаворизовао чиновнички и трговачки слој. Пракса издавања кредита показала је да су поседовање великих непокретности, високи положај у државној администрацији, те трговачко-пословне и родбинске везе са чиновништвом, чиниле главни предуслов за добијање већих кредита. Лимитирајући минимални износ зајма, државна администрација лишила је зајмова зајмотражиоце малих кредита, којих је убедљиво највише било у унутрашњости земље. На тај начин, индиректно је створен нови простор за развој приватно-поверилачких односа и даље материјално пропадање становништва. Стога се са правом може тврдити да је заштита становништва од зеленаштва, прокламована као један од мотива доношења *Уредбе за зајам из правителствене касе*, показала контрапродуктивно дејство.

Историјски значај Резервне касе огледа се првенствено у пружању зајмовне помоћи приватним и правним лицима (компанијама, цивилним и црквеним управама). Пуштање у оптицај до тада бесплодног новца, који је лежао у гвозденим касама, донео је корист и државној привреди и зајмокорисницима. Издавање државног новца уз интерес и без њега, за уставобранитељски режим имао је двоструку важност. Зајмовни аспект Резервне касе уклапао се у прокламована програмска начела борбе за побољшање материјалног положаја становништва и задовољења домаћег тржишта за готовим новцем. У условима недостатка првобитног капитала, на тај начин

65 ДАС, МФ-П, 1846, Ф VI, Р 37.

66 ДАС, ДС, 1860, бр. 916.

стварани су повољнији услови за привредни развој. Каналисање средстава касе у виду бескаматних зајмова цивилним или црквеним управама давало је могућност локалном становништву да, мимо ограничених буџетских могућности, активира привредну или градитељску делатност.

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Необјављени извори / Unpublished sources

1. Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]
 - Главна контрола (ГКо) [Glavna kontrola (GKo)]
 - Државни савет (ДС) [Državni savet (DS)]
 - Министарство иностраних дела (МИД) [Ministarstvo inostranih dela (MID)]
 - Внутрено одељење (В) [Vnutreno odeljenje (V)]
 - Министарство финансија (МФ) [Ministarstvo finansija (MF)]
 - Одељење казначејства (К) [Odeljenje kaznačejstva (K)]
 - Одељење промишлености (П) [Odeljenje promišljenosti (P)]

Објављени извори / Published sources

1. *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији I, II, IV, VIII, XXX*, Београд, 1841, 1842, 1849, 1853, 1856, 1858, 1861, 1877. [Zbornik zakona i uredaba u Knjažestvu Srbiji, I, II, IV, VIII, XXX, Beograd, 1841, 1842, 1849, 1853, 1856, 1858, 1861, 1877].

Литература / Literature

1. М. Јагодић, *Главна контрола у Кнежевини Србији: оснивање и први период рада (1843–1858)*, Историјски часопис LXII (2014), 77–110. [M. Jagodić, *Glavna kontrola u Kneževini Srbiji: osnivanje i prvi period rada (1843–1858)*, Istorijски časopis LXII (2014), 77–110].
2. С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд, 1933. [S. Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838–1858)*, Beograd, 1933].
3. Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986. [R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830–1839)*, Beograd, 1986].
4. D. Milić, *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Beograd, 1959.
5. Иста, *Прилог биографије Мише Анастасијевића*, Историјски часопис XLII–XLIII (1995–1996), 297–310. [Ista, *Prilog biografije Miše Anastasijevića*, Istorijски časopis XLII–XLIII (1995–1996), 297–310].
6. Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд, 2002. [B. Miljković-Katić, *Struktura gradskog stanovništva Srbije sredinom XIX veka*, Beograd, 2002].
7. Иста, *Привреда Кнежевине Србије (1839–1858)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2005. [B. Miljković-Katić, *Privreda Kneževine Srbije (1839–1858)*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd, 2005].

8. Иста, *Пореска политика уставобранитеља*, Историјски часопис LVII (2008), 219–236. [Ista, *Poreska politika ustavobranitelja*, Istorijски časopis LVII (2008), 219–236].
9. Иста, *Кредитна политика уставобранитеља*, Историјски часопис LX (2011), 357–375. [Ista, *Kreditna politika ustavobranitelja*, Istorijски časopis LX (2011), 357–375].
10. Иста, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд, 2014. [Ista, *Poljoprivreda Kneževine Srbije (1834–1867)*, Beograd, 2014].
11. М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд, 1897. [M. Petrović, *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842*, knj. I, Beograd, 1897].
12. Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд, 2003. [R. J. Popović, *Toma Vučić Perišić*, Beograd, 2003].
13. Л. Цвијетић, *Завршни рачуни Кнежевине Србије од 1839. до 1859*, Београд, 1955. [L. Cvijetić, *Završni računi Kneževine Srbije od 1839. do 1859*, Beograd, 1955].
14. Иста, *Кредитирање из државне кесе до формирања Управе фондова*, Финансије 9–10 (1970), 500–513.

RESERVE BANK OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1839–1858)

Summary

The analysis of the Reserve Fund's operations during the studied period reveals that the regime of 'Ustavobranitelji' (constitutional defenders) faced a form of financial crisis, which contributed to political instability and its subsequent decline. In managing the Reserve Bank's funds, a populist approach prevailed over pragmatic economic measures. Legal regulations governing the Reserve Fund evolved toward adopting palliative measures that only addressed individual aspects of its activities in a limited manner. The variability of credit policies and inconsistency in lending practices hindered the achievement of the publicly stated goals of providing material support for the population and accumulating state reserves. From an economic development perspective, the Reserve Bank allocated the largest share of funds and thus became the country's most powerful credit institution. However, credit policies disproportionately benefited higher social classes in urban areas, particularly in Belgrade. The introduction of public lending from the Reserve Fund contributed to the further development of modern state institutions and the economic emancipation from the Ottoman Empire. Thanks to the resources of the Reserve Fund, the Serbian state was able to avoid both foreign and domestic loans during the studied period.